

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: "Dialog" autorów, impresorów i czytelników w drukach I poł. XVI wieku ze zbiorów Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie

Author: Jolanta Gwioździk

Citation style: Gwioździk Jolanta. (2012). "Dialog" autorów, impresorów i czytelników w drukach I poł. XVI wieku ze zbiorów Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie. W: M. Walińska, M. Barłowska (red.), "Sarmackie theatrum. T. 5, Między księgami" (S. 26-44). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Jolanta Gwioździk

Uniwersytet Śląski
Katowice

„Dialog” autorów, impresorów i czytelników
w drukach 1 poł. XVI wieku
ze zbiorów Biblioteki
Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie

Jedną z najważniejszych bibliotek fundacyjnych ziem polskich okresu zaborów była księżnica Wiktora hr. Baworowskiego, tłumacza literatury zachodnioeuropejskiej na język polski i znanego bibliofila¹, założona na wzór fundacji: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, jako instytucja biblioteczno-muzealna². W 1914 roku Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego wzbogaciła się o niezwykle cenny dla kultury polskiej księgozbiór Zygmunta hr. Czarneckiego z Ruska i Gogolewa w Wielkopolsce, zakupiony u jego spadkobierców³. Wśród wielu rzadkich egzemplarzy znajdowały się zabytki polskiego prawa, historii, druki religijne, w tym mszały diecezji krakowskiej i poznańskiej, literatura dysydencka, astronomiczno-matematyczna, ustawy synodów. Książki pochodziły z większości ośrodków ty-

¹ R. Kotuła: *Biblioteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie*. Lwów 1926.

² W 1856 r. jej zbiory liczyły 6 tys. dzieł polskich, 3 tys. obcych i 500 rękopisów, a w 1894 r., po śmierci fundatora, składało się na nią 15 571 druków oraz ponad tysiąc rękopisów z zakresu literatury pięknej, politycznej, prawniczej, liturgicznej, teologicznej, matematyczno-przyrodniczej, w tym liczne i rzadkie *polonica*, w zabytkowych oprawach. Zob. O. Kolosovska: *Starodruki iz biblioteki Viktora Bavorovs'kogo*. W: *Kraków — Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w.* Red. J. Jarowiecki. Kraków 1996; *Katalog inkunabułów Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie*. Oprac. R. Kotuła. Lwów 1932; M. Šamraj: *Katalog paleotipov iz fondov Central'noj naučnoj biblioteki im. V.I. Vernadskogo NAN Ukrainy*. Kiev 1995.

³ Kolekcja liczyła 6435 dzieł, w tym 38 inkunabułów, 1500 starych druków i liczne rękopisy. Zob. *Właściciele rękopisów i starodruków zbiorów wielkopolskich Z. Czarneckiego mieszczących się obecnie w „Baworianum” we Lwowie*. Oprac. R. Kotuła. Lwów 1929; E. Barwiński: *Biblioteka Zygmunta hr. Czarneckiego*. „Gazeta Wieczorna” 1914, nr 1819.

pograficznych Europy, w tym z najważniejszych oficyn Krakowa w XVI wieku. Obecnie zasadnicza część zbioru jest przechowywana we Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka⁴. Mimo częściowego rozproszenia zasobu jego analiza umożliwia ukazanie zjawisk i procesów funkcjonowania książki nie tylko w określonym czasie, ale i w przestrzeni historycznej.

W dziejach książki szczególnie interesującym momentem jest przełom wieku XV i XVI oraz I poł. wieku XVI⁵. Dochodziło wówczas do dalszego kształtowania się i pewnego konsolidowania praktyki typograficznej, czerpiącej swoje wzory z budowy rękopisów i inkunabułów, na bieżąco konfrontowanych z technicznymi wymogami i możliwościami nowej sztuki. Jednocześnie ten dialog był prowadzony w kontekście epoki: oczekiwań autorów i odbiorców nowej książki drukowanej. Dochodziło zatem do konfrontacji elementów znanej struktury książki z wymogami renesansowej formacji umysłowej. Program wydawania piśmiennictwa klasycznego i humanistycznego, a następnie tekstów w językach narodowych, wymagał odpowiedniej, nowej oprawy edytorskiej. Podstawowym poziomem odniesienia do tradycji budowy książki było pismo. Na przełomie XV i XVI wieku rozpoczął się etap unifikacji czcionek, związany z niezależnieniem się wytwórczości materiału drukarskiego od produkcji typograficznej⁶. Gotycka tekstura i mająca włoski rodowód rotunda odpowiadały kanonom estetycznym gotyku. W I poł. XVI wieku tekstura bywała używana jako pismo tekstowe i nagłówkowe; na ziemiach polskich rotundę, głównie na potrzeby ksiąg liturgicznych, zastosował między innymi Kasper Straube, a następnie Jan Haller. Pisma o gotyckiej proveniencji łączono z antykwą i kursywą, dostosowując je do ortografii i pisowni polskiej. Praktyczne znaczenie posiadania zasobu polskich czcionek poświadczą errata w pracy *Ustawy o zwierzchniej chwale Bożej*⁷, w której podkreślono, że „nie miał drukarz takiego wielkiego a ani ę, *item* takiego ż i takiego ł i takiego ą częstokroć mu niedostawało”⁸.

W tym okresie szwabacha i fraktura miały już cechy renesansowe, zwłaszcza w kręgu oddziaływania kultury niemieckiej. Wykorzystywał je Hieronim Wietor i Florian Ungler w związku z planami publikowania ksiąg w języku polskim. Wietor, utrzymujący bliskie kontakty z Wiedniem, gdzie fraktura była w po-

⁴ *Wykazy zbiorów bibliotek Ossolineum i Baworowskich ewakuowanych do Krakowa w marcu i kwietniu 1944 r.* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, rkps 17 070, 17 071. Lwowska część kolekcji stała się podstawą analiz prowadzonych na potrzeby niniejszego tekstu.

⁵ G. Borsal: *Druki XVI wieku — głównym punktem współczesnych badań księgoznawczych.* Przeł. M. Barwińska. „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1996, T. 46, nr 1/2, s. 25—36.

⁶ M. Juda: *Pismo drukowane w Polsce XV—XVIII wieku.* Lublin 2001, s. 54.

⁷ Decyzją autorki opis wszystkich druków pochodzących z omawianej kolekcji został sporządzony według polskiej wersji normy ISBD (A) — *Opis bibliograficzny. Stare druki.*

Ustawa o zwiechniej chwale Bożej, y o koscielnych Ceremonijach: na ten xtałt, jako się zachowawa w koscielech Xięstwa Pruskiego. — W Pruskim Krolewczu wycisniono: w drukarni Jana Weynreicha, 1544, sygn. CT II. 21690.

⁸ *Przedmowa.* W: *ibidem*, k. nłb. 1.

wszechnym użytku, po raz pierwszy zastosował jej augsburską odmianę w pracy *Żywot wszechmocnego Syna Bożego Pana Jezusa Krysta* [...] *Item modlitwy rozkoszne przy umęczeniu Bożym nowo są przyłożone*⁹. W przedmowie podkreślił, że swoje księgi drukował „tymi literami nowo nalezionymi [...] w krainach niemieckich szlachetnymi”, które mogą posłużyć „ku okrasie języka tego sławetnego” polskiego¹⁰. Drukarz widział znaczenie podjętych starań w tym zakresie („Umyśliłem pracować jakoby wždy polskie księgi były, ażeby się Polacy w mądrości mnożyli”), które czytelnicy powinni docenić („[...] a wdzięczni byli od Jeronima daru takowego”¹¹). Podobnie Ungler wykorzystywał szwabachę do składu *Żywota Pana Jezusa Krysta*¹².

Jedną z cech druków renesansu stał się nowy krój pisma: antykwa i kursywa. Kształt czcionek był wspólną inicjatywą środowisk naukowych, literackich oraz drukarzy, włączających się w nurt procesów humanistycznych. Antykwę przeznaczano na potrzeby łacińskich tekstów literackich; dla Alda Manutiusa wykonano ją na wzór pism z kancelarii papieskiej, z charakterystyczną obfitością ligatur. Drukarze krakowscy byli dobrze zorientowani w europejskich stosunkach wydawniczych i w procesach rozwojowych pisma drukowanego¹³. Dzięki unowocześnianiu materiału typograficznego włączali się w nurt europejskiego humanizmu, zwłaszcza podejmując druk książek w języku polskim, w tym przekładów z łaciny poczytnych autorów. Profil edytorski był zdeterminowany przez tradycyjnie zorientowanych uczonych środowiska Akademii Krakowskiej, a także autorów propagujących nowe treści humanistyczne, w tym twórców tekstów w języku narodowym¹⁴. Kontakty typografów ze środowiskiem naukowo-literackim wpływały nie tylko na rozwój drukarstwa, ale również na wymagania estetyczne wobec książek. Pisma renesansowe po raz pierwszy zastosowali Ungler i Wolfgang Lern (*Passio Iesu Christi Salvatoris mundi*¹⁵), a później Wietor, realizujący program publikacji piśmiennictwa klasycznego i humanistycznego, w tym wprowadzenia do Polski dzieł Erazma z Rotterdamu.

⁹ *Zywot wszechmocnego syna bożego pana Jezusa krysta...: Item Modlitwy rozkoszne przy umęczeniu bożym nowo są przyłożony...* / [tłum. Baltazar Opeć, ilustr. Hans Schäufolein]. — [Kraków]: wydano własnym nakładem Jeronima Vietora, 1522, sygn. CT IV. 21204.

¹⁰ *Przedmowa*. W: ibidem, k. nłb. 1.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Zywot pana Jezusa krysta... krotko sebrany: Item Modlitwy rozkoszne... item to nowo przydano...* / Jan Sandetzki. — W Krakowie: przez Floriana Bawara i Jana Sandetzkiego: nakładem... Jana Hallera, 1522, sygn. CT II. 21608.

¹³ Por. M. Rokosz: *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów*. Wrocław 1982.

¹⁴ Na ten temat zob. A. Kawecka-Gryczowa: *Miejsce książki w kulturze polskiej XVI wieku*. W: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*. Red. A. Wyczański. Warszawa 1986, s. 433.

¹⁵ *Passio Iesu Christi Salvatoris mundi vario Carminu[m] genere / F. Benedicti Chelidonii Musophili doctissime descripta*. — Cracoviae: per Florianum et Wolfgangum De Paffenhofen, 1514, sygn. CT II. 21640.

Konsekwencją zastosowania nowej humanistycznej czcionki była zmiana formatu książki i stylu jej składu oraz zdobnictwa, na przykład Manutius zmniejszył format do *octavo*, przez co wolumin stał się poręczny i tańszy, a piękno nadawały mu już nie tylko liczne drzeworyty, ale również odpowiednie proporcje kolumny oraz czystość wydruku i zdobnictwa, osiągnana przez inicjały drzeworytowe i winiety. W konsekwencji dochodziło do pozostawiania uznanego wzorca, choć I poł. XVI wieku to okres jednoczesnego funkcjonowania dawnych praktyk i nowych koncepcji wydawniczych. W pewnej mierze zależało to od typu publikowanego piśmiennictwa. Układ strony drukowanej średniowiecznej proveniencji — *modus modernus* — nadal wykorzystywano tam, gdzie tekst wymagał objaśnień, jak w pracach teologicznych, prawniczych czy astronomicznych, na przykład Ceбетis Thebani *Socratisq[ue] discipuli tabula*¹⁶ czy *Computus novus*¹⁷. Równocześnie z dawnymi praktykami stosowano aldyńską kompozycję składu drukarskiego, zgodną z nowymi wymogami estetycznymi.

W zakresie zdobnictwa zostawiano puste miejsca na inicjały, na przykład w pracy *Textus elenchorum Aristotelis* oraz *Hecuba et Iphigenia*¹⁸. Szczególnie piękne są kolorowe, figuralne inicjały, malowane na pergaminie, zamieszczone w mszale krakowskim (*Missale Cracoviense*¹⁹). Niekiedy w miejsce ozdobnej pierwszej litery wstawiano reprezentant, jak w pracy *Hecuba et Iphigenia*²⁰, lub wykorzystywano tylko drukarskie inicjały drzeworytowe. Jednocześnie bywały one ręcznie kolorowane, jak w ilustracjach w rękopiśmiennych kodeksach, na przykład w pracach: *De officiis libri tres*²¹ lub *Summarius computus*²².

W ten sposób do „dialogu” nowej formy książki z tradycją włączali się czytelnicy. Na ich potrzeby wykorzystywano inne elementy ozdobne, jak winiety

¹⁶ Ceбетis Thebani, *Socratisq[ue] discipuli tabula, vitae totius humanae cursum graphice continens. Additio Ioannis Camertis Com[m]entariolo non inerudito.* — Cracovia: in officina Hiero[nymi] Vietoris, 1524, sygn. CT II. 21635.

¹⁷ *Computus novus: nuper denuo revisus, et recollectus, res ad ecclesiae cultum debite perficiendum, una cum pulcherrimis fundame[n]tis Astronomiae co[m]plectens.* — Apud Floridam Cracoviam, 1524, sygn. CT II. 21632.

¹⁸ *Textus elenchorum / Aristotelis.* — Cracoviae [znana jest edycja Kaspra Hochfedera z 1503 r.], sygn. CT 21714.

¹⁹ *Missale Cracoviense.* — Noviter impressum. — [Argentine: Melchior Lotter, 1502—1505], sygn. CT IV. 21142.

²⁰ *Hecuba et Iphigenia in aulide Euripidis Tragoediae in latinum tralatae / Erasmo Roterodamo interprete; Eiusdem Ode in lausibus Britanniae, Regisq[ue] Henrici septimi, ac regiorum liberorum eius; Eiusdem Ode de senectutis incommodis. [Acc.] Vita Euripidis / a Ioachimo Vadiano... collecta.* — Viennae Pannoniae: opera et expensis Hieronymi Vietoris et Ioannis Singrenii, 1511, sygn. CT II. 21505.

²¹ *M[arcus Tullius Cicero] De officiis libri tres / [ed. Ioannes Camers].* — In civitate Cracoviensi: impensis Ioannis Haller impressa, 1516, sygn. CT II. 21542.

²² *Summarius computus ex variis computualibus libris breviter recollectus: cum additione declarationum capituli uniusq[ue] denuo castigatus et revisus.* — Cracoviae: per Mathiam Scharffenberg, 1538, sygn. CT I. 21940.

czy mniejsze lub całostronicowe ilustracje, wśród których zwracają uwagę drzeworyty Hansa Schäuuffeleina w *Żywocie wszechmocnego Syna Bożego...*, będące inspiracją dla krakowskiego rytownika Kryspina Szarffenberga, a także wzory ikonograficzne w kronice Macieja z Miechowa (*Chronica Polonorum*²³). Często było wykorzystywanie drzeworytów w pracach medycznych, matematycznych, astronomicznych czy liturgicznych, jak w brewiarzu *Horarum canonicarum liber*²⁴. Nieprzypadkowa była zatem jedność treści publikacji, adresu wydawniczego i kształtu typograficznego druków.

Pod wpływem „dialogu” z czytelnikiem kształtowały się elementy ramy literacko-wydawniczej, które tworzyły jakby „obramowanie przestrzeni dzieła”²⁵, zarówno w obrębie tekstu głównego (jak początek, zakończenie), jak i poza nim (tytułatura, motto, list dedykacyjny, wiersze „do czytelnika”, zalecające dzieło itp.). Zastosowanie kart tytułowych, przedmów, errat, indeksów, marginaliów, paginacji zaczęło wpływać na nową praktykę lektury.

Miejscem pierwszego kontaktu, swoistego „dialogu” z odbiorcą druku były karty tytułowe, pojawiające się w miejsce dawniejszych incipitów. Te stosowano jeszcze głównie przy rozpoczynaniu zasadniczego tekstu, na przykład: „Incipit Isagoge Porphirii predicamenta Aristotelis”²⁶ lub „Incipit liber missalis Cracoviensis...”²⁷ bądź „Poczyna się Żołtarz pieśni Dawida Proroka...”²⁸. Na karcie tytułowej informowano także o zawartości książki, szczegółowo określając jej zakres, na przykład *Krótką nauka rządzenia ku ustrzeżeniu od zarażenia powietrza*²⁹, która w tym przypadku wraz z zakończeniem stanowi pewną klamrę, obejmującą całość proponowanych nauk: „Teraz zwłaszcza a na prędkości w tym srogim przypad-

²³ *Chronica Polonorum* / [Mathiae de Mechovia; ed. Iodocus Ludovicus Decius]. [Acc.: Contenta: De vetustatibus Polonorum liber I; De Iagiellonum Familia liber II; De Sigismundi Regis temporibus Liber III / Iodocus Ludovicus Decius]. — Cracoviae: Hieronymi Vietoris, 1521, sygn. CT IV. 21044/k. 1.

²⁴ *Liber horaru[m] canonicarum s[e]c[un]d[u]m vera[m] rubrica[m]: sive notulam ecclesie Cracoviensis* / [ed. Ioannes Konarski]. — Kraków: ex officina... Johannis Haller, 1508, sygn. CT II. 21225.

²⁵ R. Ocieczek: *Rama utworu*. W: *Słownik literatury staropolskiej*. Red. T. Michałowska, współudział B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temierusz. Wrocław 1990, s. 684 (tu definicja terminu i literatura przedmiotu).

²⁶ *Textus veteris artis scilicet Isagogaru[m] / Porphirii predicamentoru[m] Aristotelis simul cum duobus libris Perihermenias; eiusdem emendate impressum ad exemplar Jacobi Stapulensis...* — *Impressa Cracovie: per Hieronymu[m] Vietore[m]; sumpto...* Marci Scharffenbergeri, 1522, sygn. CT 21565.

²⁷ *Missale Cracoviensis dyocesis*. — *I[n] civitate Cracovie[n]si: impressum...* [et] impensis Johannis Haller, 1515, sygn. CT IV. 21140.

²⁸ *Psalteriu[m] Davidieu[m] = Żołtarz Dawidow / przez... Walantego Wrobla... na rzecz polską wyłożony; [Ed.] Andreas Glaber z Kobyłina*. — *Gracchoviae: in officina Matthie Scharffenberger, 1539, sygn. CT I. 21943.*

²⁹ *Krótką nauka rządzenia ku ustrzeżeniu od zarażenia powietrza: a gdyby kto już zachwyił, iako zasię ratować... / przez... Henrika Korneliusa Agryppę... sprawiona*. — *W Krakowie: przez Macieia Scharffenberga, 1543, sygn. CT 21899.*

ku i w straszliwej pladze wypisaliśmy jako się strzec, uchronić i rzędzić wszelki masz, o to prosimy i mamy nadzieję w wspomóżeniu, mając jego miłosierdzie i dobroć zawždy przed oczyma, iż jeśli się tak rzędzić i zachowawać będziemy przed zarażeniem albo też w zarażeniu, z Bożą pomocą żywot swój zachowamy”. Autor dzieła, Henricus Cornelius Agrippa Nettesheim, doktor prawa, historyk, alchemik, studiował także teologię, medycynę, literaturę (znał osiem języków, w tym grecki, hebrajski i łacinę), szczególnie zajmował się astrologią (wydawał kalendarze), ezoteryką i okultyzmem (wykładał kabałę, w tym wraz z Johannesem Reuchlinem *Corpus hermeticum* w Pawii), zwano go arcymagiem³⁰. Od 1522 roku praktykował w Lyonie jako lekarz, również jako „medyk cesarski”, w 1528 roku walczył z zarazą w Antwerpii. Swoje doświadczenia zawarł w pracy *Krótką nauka*. Polska dzieliła powszechną w Europie obawę przed epidemiami³¹, stąd wynikała oczywista potrzeba tej edycji.

Po tytule zamieszczano różne dodatki, szczegółowo opisywane, na przykład w *Żywocie Pana Jezusa Krysta...* informowano: „*Item* modlitwy rozkoszne przy umęczaniu Bożym, *item* nowo przydano *Grates nunc omnes* polskie z łacińskiego wyłożone...”. Na końcu zamieszczono czterowiersz: „Ku czcicielowi: Drudzy czczą walki trojańskie, / albo i dzieje pogańskie / Czi tu jest ci pożyteczno / Nie wierzysz li poczni jedno /”. Wskazywano także, że praca jest nowym wydaniem, poprawionym i uzupełnionym.

Następnym elementem karty tytułowej było nazwisko autora, tłumacza lub kompilatora pracy, bezpośrednio go określające, jak twórcę epitalamionu Benedykta z Koźmina³² czy tłumacza Walentego Wróbla³³. Elementy te były uzupełniane winiętami, w tym drzeworytową bordiurą. Kartę tytułową wykorzystywano też do bezpośredniego „dialogu” z czytelnikiem w formie tekstów *ad lectorem*. Zamieszczano je również na odwrocie strony tytułowej, na końcu woluminu bądź w innych jego miejscach. W zależności od typu pracy były one kierowane do czytelnika lub czytelników z określeniem: „pobożnemu”, „pilnemu”, „studiującemu”, „miłemu” lub „do czytelnika Polaka”. W dziele *Philosophiae naturalis Isagoge sive introductiones*³⁴, zawierającym traktat Arystotelesa *De*

³⁰ Życie i twórczość omawia H. Morley: *The Life of Henry Cornelius Agrippa von Nettesheim*. Dostępne w Internecie: <http://books.google.com/books?id=ydw5AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> [data dostępu: 24.10.2011].

³¹ Zob. Ch. Duncan, S. Scott: *Czarna śmierć, epidemie w Europie od starożytności do czasów współczesnych*. Tłum. A. Siennicka. Warszawa 2008; G. Vigarello: *Historia zdrowia i choroby. Od średniowiecza do współczesności*. Tłum. M. Szymańska. Warszawa 1997.

³² Epithalamion... Ioachim... Marchionis Brandenburgen[sis]... Sacri Romani Imperii Archicamerarii et Principis electoris, ac... Virginis Hedvigis... Poloniae Regis Sigismundi filiae... / Benedicto Cosminensi. — Cracoviae: impressum per Mathiam Scharffenberg, 1535, sygn. CT II. 21616.

³³ Psalterium Davidis = Zoltarz Dawidow...

³⁴ Alberti magni philosophiae Naturalis Isagoge: sive introductiones... in libros... Phisicorum; De celo et mundo; De generatione; Metheorum; De anima Aristotelis... — In civitate Cracovie[n]sis: impressa impe[n]sis Joannis Haller, 1516, sygn. CT II. 21551.

anima wraz z pismami Alberta Wielkiego z zakresu fizyki (*Physicorum, De celo et mundo, De generatione et corruptione, Meteororum*), tekst *Habes lector studiose* podaje informację, że prezentowany wstęp do natury filozofii jest wydaniem „wyczyszczonym” i opublikowanym z najwyższą starannością, a czytelnik z informacji na marginesach może się dowiedzieć, gdzie są „wyjątki” z Arystotelesa. Liczne marginalia na każdej stronie dowodzą recepcji czytelniczej tego dzieła zgodnie z zaleceniem wiersza i przekonaniem jego autora, że po lekturze „będziesz w krótkim czasie dużo wiedział”: „Alberti quisquis lectoris dogmata magni / Sibi tibi parvo discere magna placet / hoc te cognestum Lector studiose volumen” (*Ad lectorem*)³⁵. *Epithalamion*... Benedykta z Koźmina poprzedził tekst *Ad lectorem* Jana Turobiniusa, będący pochwałą Sarmacji, a w pracy *Orationes... Basilii Magni* autor wyjaśniał, że są „książeczki”, które uczą, inne zawierają Boskie słowa, które trwają wiecznie. Podobne przekonanie o wartości słowa Bożego, daru, który jest „kosztowniejszy i trwalszy [...] niż nadroższe kamienie”, wyrażał Andrzej Glaber w swojej przedmowie do *Żoltarza Dawidowego*³⁶. Johann Spangenberg przekonywał zaś czytelnika o korzyściach myślenia o dobru (*Computus ecclesiasticus*)³⁷. Do czytelnika bywały także kierowane epi gramaty, jak w *Introductorium compendiosum*³⁸, w tym oktostychy (*Algorismus linealis*)³⁹ czy dystychy, jak: „Aspice quam parvo lector studiose libello / Clausa sit immensi machina magna poli” (*Introductio in Ptolomei Cosmographiam*)⁴⁰. Autorem takich tekstów bywał drukarz lub nakładca. W pracy Grzegorza z Szamotuł *Processus iuris*⁴¹ impresor zwraca się wprost do pobożnego czytelnika (*Typographus Unglerianae officinae pio lectori*) z informacją, że od kilku lat w jego oficynie są wydawane prace, które (podobnie jak bieżąca) są publikowane w jak „najwygodniejszej”, ulepszonej formie, mimo licznych „zawistników”, którzy szkalują jego działania. Podobne słowa do chrześcijańskiego odbiorcy

³⁵ Ibidem.

³⁶ *Przedmowa*. W: *Zoltarz Dawidow / przez... Walentego Wrobla... polską mową wyłożony*. — Teraz z więtszą pilnością pismem łacińskiem y Polskiem wydrukowany... — W Krakowie: przez Jeronima Wietora, 1540, sygn. CT I. 21944, k. nłb. 2.

³⁷ *Computus ecclesiasticus: in pueriles questiones redactus... / Autore Ioanne Spangebergio Herdessiano...* — Nunc primum auctus et recognitus. — Cracoviae: typis Hieronymi Vietoris, 1546, sygn. CT I. 21969.

³⁸ *Introductorium compendiosum in tractatu[m] sphere materialis... Joannis de Sacrobusto: que[m] abbreviavit ex Almagesti... Ptolomei Claudii... ex Pheludio p[er]geniti / p[er]... Joan[n]em Glogoviensem... recollect[um]*. — Argentine: per Joanne[m] Knoblouch, 1518, sygn. CT II. 21556.

³⁹ *Algorismus linealis cum pulchris conditionibus duarum regularum De tri una de integris: altera vero de fractis, regulisque socialibus...* Cracoviae: per Hieronymum Vietorem, 1519, sygn. CT II. 21609.

⁴⁰ *Introductio in Ptolomei Cosmographiam: cum longitudinibus et latitudinibus regionum et civitatum celebriorum / Ioannes de Stobnicza*. — Cracoviae: per Hieronymum Vietorem, 1519, sygn. CT II. 21716, k. tytułowa.

⁴¹ *Processus Juris brevior Ioannis Andr[ae] per Gregorium Shamotulinu[m]... pro tirunculis resolutus...* — Cracoviae: ex officina Ungleriana, 1537, sygn. 21873.

kierował Jan Sandecki. Wynika z nich, że każdy powinien pamiętać o śmierci Chrystusa i marności „świata”, przez co zasłuży na „radość niebieską”, bo tylko służba Bogu daje jej pewność (*Żywot Pana Jezu Krysta...*). W *Przedmowie do Pana Jezusa* zaś wymieniono dodatkowo głównie religijne motywy pracy podjętej przez autora tekstu: „Baltazar mistrz krakowski żywot twój napisał / Aby po śmierci swojej łaskę twoję zyskał”⁴² czy przedmowy: „Bakałarz Jan Koszyczek czynił ty wierszyki / Daj z Tobą miły Jezu królować na wieki / Uczynił to na sławę żywota Twojego / nie raczysz go zapomnieć wszechmagnuszniejszego”⁴³, a także drukarza: „Wybijął też Jeronim mąż wielkiej pilności / Dla żywota Bożego i polskiej sławności”⁴⁴.

Kolejnym elementem zamieszczanym na karcie tytułowej był adres wydawniczy, ograniczony do podania miejsca: „Impressum Cracoviae” (CT 21714), lub miejsca i roku, na przykład: „Cra[coviae] An[no] M[illesimo] Q[ui]ngentesimo XXVII” (CT 21612), lub rozbudowany o dane o drukarzu. Niekiedy dodawano też sygnet drukarski, jak u Jana Frobena, czasem wkomponowany w bordiurę, na przykład u Jana Hallera (*Expositio hymnorumque interpretatio ex doctoribus*⁴⁵). Najczęściej adres zamieszczano w kolofonie na końcu dzieła, a zatem w miejscu, gdzie dawniej powiadał o swojej pracy kopista. Przeważnie była to krótka informacja o zawartości książki i sposobie jej wydania czy czasie opublikowania, na przykład: „feliciter explicit...”, „impressum Cracoviae per...”, „excussum Cracoviae...”, „excussum in officina...”, wraz z adnotacją: „in expensis...”, „Cracoviae ex aedibus...” lub w języku polskim: „wybijano w Krakowie przez Jeronima Wietora Lata Bożego 1540”⁴⁶. Informowano także krótko o motywach podjęcia się pracy, jej tytule czy autorze bądź nakładcy: „wyrażono w Krakowie przez Florianą Bawara u Jana Sandeckiego, nakładem opatrzego męża pana Jana Hallera. Lata Bożego narodzenia tysięcznego pięćsetnego dwudziestego wtórego. Za panowania najjaśniejszego Zygmunta króla polskiego pana naszego miłościwego, lata królowania jego szóstego nastego”⁴⁷ lub „Wybijano własnym nakładem Jeronima Wietora, impresora sławnego miasta Krakowa, ku czci a ku chwale naprzód Bogu wszechmocnemu, a potem Królestwu Polskiemu. Z czego bądź chwała Bogu w Trójcy Jedynemu Lata Bożego MDXXII dnia piątego majowego”⁴⁸, natomiast

⁴² *Żywot pana Jezu Krysta...*, k. nłb. 3.

⁴³ *Przedmowa*. W: *Żywot wszechmocnego syna bożego...*, k. nłb. 1.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Expositio hymno[rum]que interpretatio ex doctoribus in gymnasio Cracovie[n]si p[ro] iunio[rum] eruditio[n]e ac eo[rum] in sacris litteris institutio[n]e flata / collactaneu[m] hymnorum[um] Michaelis [Falkener] de Vratislavia. — [Cracoviae]: opera [et] impensis Joannis Haller, 1516, sygn. 21506.*

⁴⁶ W przytoczonych adresach drukarskich pozostawiono pisownię oryginalną, poza: „wybijano w Krakowie przez Jeronima Wietora Lata bożego 1540” w: *Zołtarcz Dawidow / przez... Walentego Wrobla...*

⁴⁷ *Żywot pana Jezu Krysta...*

⁴⁸ *Żywot wszechmocnego syna bożego...*

w pracy *Textus veteris artis*⁴⁹ bezpośrednio zwrócono się do czytelnika: „En tibi Candide lector Isagogicum libellu[m] Porphirii cum libro predicamentoru[m] et duobus Perihermenias Aristotelis et castigatius et diligentius, Impressa Cracoviae per Hieronim[um] Wietore[m] calcographum sumpto vero Marci Scharffenbergeri bibliopole anno d[omi]ni 1522”, podkreślając staranność i „oczyszczenie” przygotowanej edycji.

O dbałości o poprawność wydania świadczą także erraty, określane również jako *correctura* czy *castigationes*. W *Historia rerum gestarum in Graecia*⁵⁰ typograf położył erratę zaraz na drugiej stronie, wymieniając dwa „płochę” błędy, z zaleceniem ich poprawy. „Errata typographus candido lectori s[alutem]” zapewniała, że oddane czytelnikowi dzieło jest wybitne i starannie odbite, jeśli jednak znajdują się lżejsze czy większe błędy, należy je „naprawić” (*Iuris provincialis*⁵¹). Podobnym wyjaśnieniem okoliczności powstania błędów jest errata („błędy albo niedostatki”) w pracy *Ustawy o wiecznej chwale Bożej...*, gdzie wprost stwierdzono, że „In summa drukarz po polsku by słówka nie umiał”⁵².

Podkreślenie staranności edycji zawierano także w zakończeniach pracy lub w elementach ramy, w których książka „poleca się” czytelnikowi (*De antiquissima nominis et familiae Thursonu[m] origine*⁵³). Swoistym miejscem „dialogu” były teksty kierowane do zoila. W „pieśni do zawistnika” sama książka określała go jako „dotykającego wszystkiego swoją trucizną”, zaznaczając, że jest przeznaczona nie dla kogoś takiego, a dla czytelnika „pobożnego” (*Epistola Ioannis Cosmii*⁵⁴). „Zazdrosny” czytelnik ma zarazem pamiętać, że złość zabija: „Contra invidum” (*Summarius computus*⁵⁵).

Zastosowanie innych elementów ramy literacko-wydawniczej, takich jak: indeksy, marginalia, paginacje, zaczęło też kształtować nowe praktyki czytelnicze. Z myślą o wygodzie odbiorców zamieszczano tabele i rejestry. Na końcu weneckiego wydania Biblii (Lucantonio Giunta, 1511, sygn. CT II. 21585) zwracano się do „pilnego” czytelnika z informacją o tabeli, której staranna lektura pozwoli zna-

⁴⁹ *Textus veteris artis scilicet Isagogarum...*

⁵⁰ *Historia rerum gestarum in Graecia, succincta interpretatione librorum Xenophontis a Leonardo Aretino exposita; Addita est narratio praecipuarum rerum temporis secuti proelium ad Mantineam, usque ad Alexandrum Magnum.* — Lipsiae: Valentinus Papa, 1546, sygn. CT I. 21971.

⁵¹ *Iuris provincialis: quod Speculum Saxonum vulgo nuncupur libri tres, opera vigilantissimi in correctionem, redacti materiam, adiunctis simul glossis, aliisque additionibus noviter relictis pro interpretatione textus magis necessariis* / [ed. Nicolaus Iaskerus]. — Cracovia: Hieronymus Vietor, 1535, sygn. 21088.

⁵² *Przedmowa.* W: *Ustawa o wiecznej chwale Bożej...*, k. nłb. 2.

⁵³ *De antiquissima nominis et familiae Thursonu[m] origine, et singulari...* Alexii Thurzonis Camerarii Cremnicen[sis] et liberi domini Plesnensis eminentia Panegyris / Valentino Eckio autore. — Gracoviae: per Hieronymum Vietore[m], 1519, sygn. CT II. 21535.

⁵⁴ *Epistola / Ioanis Cosmii...* — Cracoviae: apud Viduam Floriani Unglerii, [1549], sygn. 21938.

⁵⁵ *Summarius computus ex variis computualibus libris breviter relictis: cum additione declarationum capituli uniusque denuo castigatus et revisus.* — Cracoviae: per Mathiam Scharffenberg, 1538, sygn. 21940.

leżć zawarte w piśmie wiadomości. Podobną funkcję pełnił wykaz alfabetyczny *Tabula alphabetica rerum et verborum que in hac Farragine actionum iuris civilis continentur* (*Farraginis actionum iuris civilis*⁵⁶). Publikowano także różne spisy, jak: *Registr psalmów abo jako po rzędu idą psalmy według liczby tu najdziesz i według liczby listu na którym jest położon*⁵⁷, *Rejestr łatwego nalezienia dziejów albo kapitulów*⁵⁸, *Indeks „ordine alphabetica” (Defensorium Ecclesiae*⁵⁹) czy wykaz treści *Index contentorum in hoc libello (Enchiridion medicinae*⁶⁰).

Do elementów ramy, które informowały o autorze, okolicznościach powstania pracy, jej zawartości i sposobach jej odczytania, będąc „swoistym łącznikiem między literaturą a życiem”⁶¹, miejscem „dialogu”, należały przedmowy i dedykacje. Takie funkcje pełnią teksty zamieszczone przez Albrechta Hohenzollerna w jego *Ustawach o zwierzchniej chwale Bożej...* z 1544 roku. Ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego i pierwszy książę pruski dał się poznać jako zwolennik i protektor luteranizmu, którym zainteresował się w 1521 roku, a ostatecznie zerwał z katolicyzmem w 1525 roku. Albrecht zapoczątkował w Królewcu publikowanie w języku polskim pierwszych książek reformacyjnych (w latach 1535—1567 wydano 81 tytułów), a szerzeniu religii protestanckiej sprzyjał uniwersytet w Królewcu, erygowany w 1544 roku⁶². Wykorzystując religię, Albrecht stworzył nową organizację administracyjną, polityczną i religijną (*Landeskirchentum*). Wyrazem tego jest książka o ustawach. W położonym na pierwszej karcie „mandacie” Albrecht podkreśla, że po inspekcji „wszelkich stanów i powiatów” pruskich widzi potrzebę uregulowania spraw kościelnych, „[...] aby wszelka rzecz [...] pocziwie i słusznie była sprawowana, aby też i słudzy pana Naszego Jezu Christa, i najświętszego słowa jego, słuszne a powinne pożywienie mieli [...] ku rozmnożeniu chwały Bożej i nauki prawdziwej”. Normalizująca ustawa została przygotowana dzięki współpracy biskupów, teologów i kaznodziejów, z odniesieniem do ustaw sejmu ziemskiego z 1525 roku, a następnie, pod sankcją kary za nieprzestrzeganie, przekazana wiernym do „nieodmiennego i jednakowego zachowania”. Tekst miał być publikowany nie tylko „ku nauce ludu pospolitego”, ale też czytany cztery tygodnie przed wprowadzeniem, „miasto katechizmu”. Jego znaczenie wzmocnił list przełożo-

⁵⁶ *Farraginis actionum iuris civilis et Provincialis Saxonici, Municipalisque Maydeburgensis: Libri septem, per Ioannem Cervum Tucholiensem, collecti et revsi...* In libro quinto continetur formula processus iudicarii iuris terrestris provincialis ac castrensis Polonici... — Cracoviae, in officina Ungleriana, 1540, sygn. 21987.

⁵⁷ *Psalterium Davidis = Żołtarz Dawidow / przez... Walantego Wrobla...*

⁵⁸ *Zywot pana Jezu krista...* krotko sebrany...

⁵⁹ *Defensorium Ecclesie adversus Laurentiu[m] Corvinu[m] Lutherane hereseos sectatorem editum...* — Cracoviae: Mathias Scharffenbergius excudebat, 1531, sygn. CT I. 21905.

⁶⁰ *Enchiridion medicinae: pro Tyrunculis huius artis... / Per Simonem de Lovicz... collectum.* — Cracovię: in officina Ungleriana, 1537, sygn. 21959.

⁶¹ *Ibidem*, s. 685.

⁶² *Encyklopedia katolicka*. T. 1. Red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski. Lublin 1985, szp. 313—314.

nych, dotyczący zakresu obowiązywania i charakteru proponowanych ceremonii. Dotyczyły one sposobu zachowania się w czasie mszy, rozgrzeszenia, a także nauk o „mężobójcach”, pogrzebie; dołączono również modlitwy „pospolitsze”.

W *Żołtarzu Dawidowym przez... Walentego Wrobla... na rzecz polską wyłożonym...* Andrzej Glaber z Kobyлина 12 czerwca 1539 roku zamieścił dedykację dla Piotra Kmity, poprzedzoną wierszem na herb adresata: „In arma eiusde[m] illustris ac magnifici domini d[omi]ni Petri Kmitae Comitiss”. W przedmowie przytoczono tytuły wojewody, podano powód przypisania pracy, odnosząc go do cnót religijnych małżonki adresata, ukazanych na tle zasług rodu. Wskazano motywy podjętego tłumaczenia („iż ten żołtarcz naprzód był wyłożon na żądanie [...] Katarzyny na ten czas wojewodziny poznaiskiej”) i opisano sylwetkę tłumacza oraz okoliczności podjęcia się bieżącej edycji. Wyraźnie określono jej adresata: psalterz miał być szczególnie przydatny „pannam zakonnym”, „ludziem bogomyślnym”, „kapłanom prostym”. Zawarto także informację o kościelnej aprobachie pracy: uznano to za ważne w czasach, gdy „jako się wiele najdzie tych czasów w księgach nowych zwłaszcza w piśmie niemieckim”, żeby kapłani „pilnie doglądali i strzegli, aby żaden impresor królestwa tego nie śmiał robić ksiąg żadnych ani przedawać z inąd przywożonych krom ich oglądania pod winą im ułożoną”, by „do nas ten jadowity pożar nie doszedł, o którym u sąsiadów naszych slychamy”⁶³.

List dedykacyjny, choć bezpośrednio adresowany, z wyszczególnieniem godności wojewody, w praktyce był przeznaczony dla każdego czytelnika: „to rzecz jest polska więcej prostym ludziom służąca, przeto miałem na to bacność, aby ten list zalecający nie tylko samym uczonym, ale też i pospolitemu człowiekowi nasze[go] języka był jawny”⁶⁴. W przeciwnym razie byłby napisany po łacinie: „godziło się było po łacinie ten list pisać W[aszej] M[ości] jako panu mądrymu i owszem [...] w piśmie rozlicznym niepospolicie uczonemu”⁶⁵.

Podobny adres czytelniczy miał *Żywot Pana Jezusa Krysta...* — Jan Sandecki kierował swoją przedmową do chrześcijan, przywoływanych tu także jako „namilejszy Polacy”. Podkreślał, że królowa Elżbieta w piśmie polskim „się osobliwie kochała”, stąd dała wypisać ten żywot, który obecnie ukazuje się w drugiej edycji. *Przedmowa na żywot pana Jezusów ku oświeconej pannie, pannie Elżbiecie dobrej pamięci królownie polskiej* wymieniała też duchowe zalety rozmyślania o żywocie Chrystusa za wzorem świętych.

Wietor w przedmowie do *Żywota Pana Jezusa Krysta...*, kierowanej do „wszystkich cnych pań i panien”⁶⁶, również podaje na przykładzie świętych korzyści płynące z rozmyślania o żywocie, zalecając jako sposób osiągnięcia doskonałości częstą lekturę i medytację nad tekstem. Jeszcze wyraźniej w przedmowie przypisanej „sławnym panom Polanom” drukarz podkreśla swój trud i użytek płynący z tłoczenia

⁶³ *Przedmowa*. W: *Żołtarcz Dawidow / przez... Walentego Wrobla...*, k. nlb. 2.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, skł. B.

ksiąg w języku narodowym: „zwłaszcza na tom się udał, aby języka polskiego pismo się rozmnożyło za moją pracą i nakładem niemałym ku czci a ku sławie tej sławnej Korony Polskiej, także aby nie tylko mężowie, ale też i panie lubo panny uczyły się cześć pisma języka swojego”⁶⁷. W wydaniu z 1522 roku zamieścił dedykację: „Wszelkiemu wiernemu krześcijaninowi, któregokolwiek stadła będącemu, Jeronim Wietor impresor w Onym, który jest prawe zdrowie, dawa pozdrowienie”, w której podkreślał włożony w edycję trud: księgi „pilnie z wielkim potem a skonanim prasami naszemi są wyrobione”, kużytkowi „rzeczy pospolitej”⁶⁸.

Do Polaków kieruje swoje teksty również Andronicus Tranquilius Parthenius, grecki poeta (*Tranquilli Andronici Dalmatae ad optimates Polonos admonitio*⁶⁹). Do Polski po raz pierwszy przyjechał w 1512 roku w orszaku prymasa Łaskiego, utrzymywał kontakty z biskupami: Stanisławem Hozjuszem i Samuelem Maciejowskim, a także z Sewerynem Bonerem. W 1544 roku przebywał na dworze poznańskiego kasztelana Andrzeja Górki, do którego napisał list, wydany w 1545 roku⁷⁰. W pochwalnej oracji wymienił też Jana Tarnowskiego, u którego następnie przebywał. Drugi tekst jest kierowany *Ad optimates Polonos admonitio*.

Z krakowskiego ośrodka pochodzi także pierwsza polska edycja zielnika. W kontekście analizy elementów komunikacji, wzajemnego oddziaływania autorów, nakładców, tłumaczy, drukarzy, a nawet rytowników i czytelników, zwraca ona uwagę ze względu na typ druku, jego adresata i wynikające stąd funkcje. W Europie bowiem już od średniowiecza były niezwykle popularne wszelkie kompendia zielarskie, tzw. zielniki (*herbarii*) i ogrody zdrowia (*corti sanitatis*), zawierające spisy leczniczych ziół, z podaniem ich właściwości i zastosowania. Najczęściej odnosiły się do znanej literatury, uzupełnionej o praktyczne obserwacje i doświadczenia, jak *Herbarius* (1. edycja w Moguncji w 1485 roku)⁷¹, będący kompilacją źródeł arabskich i łacińskich, oraz podobny *Hortulus sanitatis* (Moguncja 1491). Publikowano je w całej Europie, a ich potrzebę poświadczają liczne spisy rękopiśmienne. Ceniono także znajomość botaniki u medyków: o „takiej znajomości ziół, jaką ledwie kto inny poza nim osiągnąć zdołał”⁷², wspominał Jan Zamojski w mowie pogrzebowej dla jednego z najznamienszych lekarzy — Gabriela Fallopi (1523—1562) z Ferrary. W zbiorze Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego zgromadzono takie pozycje,

⁶⁷ *Przedmowa*. W: *Zywot pana Jesu Krysta... krotko zebrany...*, k. nlb. 2.

⁶⁸ Por. T. Ulewicz: *Wśród impresorów krakowskich doby renesansu*. Kraków 1977, rozdz.: *O reklamie wydawniczej w pierwszej połowie XVI wieku, krakowskich impresorach-nakładcach oraz o polskich listach dedykacyjnych oficyny Wietora*.

⁶⁹ *Tranquilli Andronici Dalmatae ad optimates Polonos admonitio*. — Cracovię: apud Hier[onymum] Viet[orem], 1545, sygn. 21602.

⁷⁰ *Encyklopedia katolicka*. T. 1..., szp. 531.

⁷¹ Dokument z 1484 r. Dostępne w Internecie: zob. <http://d-nb.info/975431382> [data dostępu: 24.10.2011].

⁷² S. Łempicki: *Protector medycyny i medyków*. W: *Idem: Renesans i humanizm w Polsce*. Warszawa 1951, s. 282.

jak: *Aemilius macer de herbaru[m] virtutibus*⁷³ czy *Enchiridion medicinae pro Tyrunculis huius artis*⁷⁴.

Koncepcja opracowania i publikacji herbarza w języku polskim najpewniej ukształtowała się w środowisku Jana Tęczyńskiego (1492—1541), syna wojewody bełskiego i miecznika krakowskiego Mikołaja⁷⁵. Skupiał on autorów, nakładców, czytelników, a także impresorów, co było typowe dla renesansowego „stylu życia”⁷⁶. Z magnackich dworów bowiem często pochodziły inicjatywy edytorskie, nierzadko promujące twórczość w języku narodowym. Pochodzący z Bawarii Ungler⁷⁷ w Krakowie nie tylko nawiązał kontakty z towarzyszami czarnej sztuki (Hallerem czy Lernem), miał koneksje z dworem królewskim i biskupim, ale z jego oficyną byli również związani humaniści, między innymi: Jan ze Stobnicy, Jan z Głogowa, Jan Tucholczyk, Andrzej Krzycki, Wacław z Głogowa, Paweł z Krosna, Jan Dantyszek, Walenty Eck, Rudolf Agricola, Sebastian Grubel, którzy pełnili funkcję doradców literackich, wydawali tu własne teksty, pisali dedykacje, przedmowy, wiersze polecające, robili korekty.

Zawartość zielnika (Florian Unglerius... imprimował. W Wigiliją święteczną... dokonał, 24 XII 1534) szczegółowo określa jego tytuł: *O ziołach i o mocy ich. O paleniu wódek z ziół. O olejkach przyprawianiu. O rzeczach zamorskich. O zwierzętach, o ptacech i o rybach. O kamieniu drogim. O urynie, o pulsie i o innych znamionach. O rodzeniu dzieci. O nauce gwiazdecznej. O stawianiu baniek i o puszczeniu krwi. O rządzeniu czasu powietrza morowego. O lekarstwach doświadczonych na wiele niemocy. O nauce barwierzskiej*⁷⁸. Było to zatem kompendium praktycznej wiedzy medycznej, obejmujące dzisiejsze zagadnienia z diagnostyki, ginekologii i położnictwa, pediatrii, okulistyki, higieny, balneologii czy epidemiologii. Stefan Falimirz omówił w nim nie tylko środki lecznicze, ale także podjął kwestie z zakresu farmacji, sposoby leczenia. Poszczególne części również mają swoje nazwy, a żywa pagina informuje o aktualnie oma-

⁷³ Aemilius Macer de herbarum virtutibus: cum veris figuris herbarum.... addita est expositio terminorum obscurorum[m] co[n]tentorum in hoc opera / Per Simonem de Louicz... — Cracovię: ex officina Ungleriana, [ca 1537], sygn. CT I. 21959/k. 2.

⁷⁴ Enchiridion medicinae: pro Tyrunculis huius artis... / Per Simonem de Lovicz... collectum. — Cracovię: in officina Ungleriana, 1537, sygn. CT I. 21959/k. 1.

⁷⁵ K. Niesiecki: *Herbarz polski*. T. 9. Lipsk 1842, s. 67; por. B. Paprocki: *Herby rycerstwa polskiego*. Kraków 1858.

⁷⁶ Por. korespondencję i publikacje szesnastowiecznych drukarzy. S. Łempicki: *Rola „Wieku złotego”*. W: Idem: *Renesans...*, s. 139—140.

⁷⁷ Dzieje drukarni zob. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 1: *Małopolska*. Cz. 1: *Wiek XV—XVI*. Red. A. Kawecka-Gryczowa. Wrocław 1983, s. 299—313 (tu literatura przedmiotu); J. Okopień: *Pionierzy czarnej sztuki 1473—1600*. Warszawa 2002, s. 43—49.

⁷⁸ O ziołach y o mocy z gich; O Paleniu wódek z zioł; O Oleykach przyprawianiu; O Rzeczach zamorskich; O Zwierzętach, o Ptaczach, y o Ribach; O Kamieniu drogim; O Urynie, O Pulsie, Y o inych znamionach; O Rodzeniu dzieci; O Nauce gwiazdecznej; O Stawianiu baniek. Y o puszczeniu krwi; O Rządzeniu czasu powietrza morowego; O Lekarstwach doświadczonych na wiele niemocy; O Nauce Barwierzkiej. — [Cracoviae]: Florian Unglerius, 1534, sygn. CT II. 21572.

wianych treściach. Po tytule, wydrukowanym w bordiurze z sygnetem Unglera, położono spisy: *Index infirmitatum*, *Tabula generalis de herbis* oraz *Registrum na wszelkie niemocy, które lekarstwem tych ziół bywają uzdrowione* — który warto było (mimo trudu) opracować, bo służy „do łatwiejszego naleźienia którejkolwiek niemocy”, co „z wdzięcznością przyjmą” czytelnicy — przedmowę z wyjaśnieniem teorii czterech żywiołów, od których zależy stosowanie każdego z medykamentów i zabiegów, dedykację Falimirza upamiętniającą zasługi Jana Tęczyńskiego, *Zaleczenie. Florian Unglerus wysocze zacnym Korony Polskiej obywatelom*, wiersz *Ku czytelnikowi* autorstwa Spiczynskiego oraz adres drukarski z sygnetem impresora.

Elementy typograficzne zielnika potwierdzają kontakty Unglera z Tęczyńskim (kilkakrotnie wykorzystano drzeworyt heraldyczny z herbem Topór) i jego dworem, w tym z Falimirzem (pisze o nim „miły Florian”) czy Hieronimem Spiczynskim. Do współpracowników oficyny należeli także: Andrzej Glaber z Kobylina, doktor Noskowski czy Szymon z Łowicza⁷⁹, którzy znając ówczesną sytuację społeczeństwa, mogli potwierdzić potrzebę wydania poradnika medycznego. Jego autor był przekonany o sukcesie i wartości swojej pracy („sama się rzecz dobra chwali”), wprost pisał o pożytku jej lektury, „gdzie lekarza i apteki” brakuje, stąd by się „wiele zacnych ludzi a rzeczy pospolitej potrzebnych wyleczyło, ale iżę porady lekarskiej nie mają, muszą przed czasem schodzić z tego świata”⁸⁰. Wspominał też usilne nalegania Spiczynskiego i wielu „innych dobrych przyjaciół”⁸¹ na podjęcie się opracowania takiego kompendium. Falimirz był świadomy nowatorstwa swojego dzieła, zarazem odnosząc się do dziedzictwa średniowiecza, łączonego z wiedzą praktyczną i ludowym doświadczeniem oraz polską renesansową medycyną⁸². Korzystał ze znanych w ówczesnej Europie, popularnych i często publikowanych prac, przez wybór określonych treści nawiązując dialog z tradycją. W części pierwszej *Zielnika* przejął 150 rozdziałów z *Herbariusa* w wydaniu pasawskim (1485)⁸³ oraz ok. 60 rozdziałów z *Ortus sanitatis*, z edycji mogunckiej (1491)⁸⁴. Do adaptowanych tekstów dodawał

⁷⁹ W oficynie Unglera Szymon z Łowicza wydawał kilka prac, m.in.: *Centiloquium de medicis et infirmis*, *Enchiridion chiromantie* (1532), *Enchiridion medicinae* (1537), z dołączonym słownikiem (*Nomenclatura et interpretatio polonica herbarium*), *Enchiridion physognomiae*, *Iatologica*, Glaber zaś *Problemata Aristotelis* (1535).

⁸⁰ [Dedykacja]. W: O ziołach y o mocy gich; O Paleniu wodek z zioł..., k. nlb. 1.

⁸¹ Ibidem.

⁸² O sytuacji medycyny renesansowej w Polsce zob. J. Rostański: *Medycyna na Uniwersytecie Jagiellońskim w XV wieku. Szkic źródłowy i krytyczny*. Kraków 1900; W. Piotrowski: *Medycyna polskiego renesansu*. Warszawa 1995; *Historia medycyny*. Red. T. Brzeziński. Warszawa 2004; F. Wysocka: *Zarys historii polskiej literatury medycznej i piśmiennictwa medycznego do początków XIX wieku*. Piotrków Trybunalski 1999.

⁸³ Wydanie w Passau. Dostępne w Internecie: [http://dfg-viewer.de/show/?set\[image\]=1&set\[zoom\]=default&set\[debug\]=0&set\[double\]=0&set\[mets\]=http%3A%2F%2Fdaten.digitale-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Ffbsb00027489_mets.xml](http://dfg-viewer.de/show/?set[image]=1&set[zoom]=default&set[debug]=0&set[double]=0&set[mets]=http%3A%2F%2Fdaten.digitale-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Ffbsb00027489_mets.xml) [data dostępu: 10.04.2011].

⁸⁴ *Hortus sanitatis des Johann Wonnecke von Cube*. Mainz: Peter Schöffler, 1485.

własne komentarze, uzupełnienia i uwagi. Korzystał ze zbioru *Pandecta*, czyli *Liber pandectarum medicinae* Matheusa Silvaticusa⁸⁵, również będącego kompilacją z autorów wcześniejszych, następnie z dzieł arabskich: Serapio Młodszy⁸⁶, Awicenny⁸⁷, Mesue⁸⁸ oraz Rhazes⁸⁹, z greckich — Dioscorides⁹⁰ i Claudiusa Galenus⁹¹, a także twórczości medyków ze szkoły w Salerno: Matthaëusa Platearius⁹², Constantinus Africanus⁹³ i innych autorów klasycznych⁹⁴. Istotnym elementem dialogu z polskim czytelnikiem była stosowana nomenklatura⁹⁵. Falimirz korzystał z łacińsko-polskiego słownika simplicjów lekarza królewskiego i przyrodnika

⁸⁵ Z licznych edycji zob. *Liber pandectarum medicine, omnia medicine simplicia contine[n]s quem ex omnibus antiquorum libris aggregauit eximius artium et medicine doctor Matheus Siluaticus...* Strasbourg: Adolf Rusch, ca. 1480; *Liber pandectarum medicinae Matthaëus Silvaticus Impressum*. Venetiis 1488; *Opus pandectarum Matthei Siluatici cum Simone ianuense et cu[m] quotationibus auctoritatum Plinii galieni [et] alioru[m] aucto[rum] in locis suis*. Venezia: Bernardino Stagnino, 1499.

⁸⁶ Por. *In hoc volumine continentur Ioan. Serapionis Arabis de simplicibus medicinis. Averrois Arabis de eisdem liber eximius. Rasis filii Zachariae de eisdem opusculum. Incerti item autoris de centureo libellus hactenus Galeno inscriptus dictionum Arabicarum iuxta atque Latinarum index Uthonis Brunfelsii fide et diligentia emendatum*. Argentorati, 1531.

⁸⁷ Avicenna: *The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'libb)*. Adapted by L. Bakhtiar. Chicago 1999. Z licznych edycji zob. Avicenna: *Canon medicinae*. Lyon: Johann Trechsel, 1498.

⁸⁸ Zob. *Pseudo-Mesue Canones universales divi Mesue de consolatione medicinarum et correctione operationum earundem* (Venetiis 1513); J. Mesue: *Opera medicinalia*. Venedig: Peregrinus de Pasqualibus, 1485 [właśc. 1484]; *Canones universales... Mesue de consolatione medicinarum et correctione operationum earundem*. (Lugduni: per Gilbertum de Villiers, [1511]).

⁸⁹ Muhammad ibn Zakariyā Abū Bakr al Rāzī zob. *Contenta in hoc volumine. Liber Rasis ad Almansorem. Divisiones... Liber de ju[n]cturarum[m] egritudi[ni]bus... Liber de egritudinibus puero[rum]... Aphorismi ipsius. Antidotarium quoddam ipsius. Tractatus de preservatio[n]e ab egritudine lapidis... Introductorium medicine... Liber de sectionibus... Sinonima... Tabula omnium antidotorum in operibus Rasis contentorum... Afforismi Rabi Moysi. Afforismi Damasceni... Liber pronosticationis... Liber de elementis sive de humana natura Hypocratis. Liber de aere [et] aqua [et] regionibus... Liber de farmaciis... Venezia 1497.*

⁹⁰ Pedanius Dioscorides — zob. edycję w języku greckim *De materia medica* (Venezia: Aldo Manutius, 1499).

⁹¹ *Opera Clavdii Galeni Pergameni Basileae*. Cratander, 1531.

⁹² Z wielu wydań zob. M. Platearius: *Liber de simplici medicina*. Lugdunum 1512.

⁹³ Por. *Omnia opera Ysaac in hoc volumine contenta... Liber de definitionibus... Liber de elementis. Liber dietarum universalibus, cum commento Petri Hispani... Liber dietarum particularium... Liber de urinis... Liber de febris... Pantechni decem libri theorices... cum tractatu de gradibus medicinarum Constantini. Viaticum Ysaac quod Constantinus sibi attribuit. Liber de oculis... Liber de stomacho... Liber virtutum de simplici medicina... Compendium megatechni Galeni a Constantino compositum... Liber de oblivione a Constantino Africano editus...* [Lyon] 1515.

⁹⁴ Zob. cytowane tu ustalenia J. Kołodziejczyk: *W poszukiwaniu źródeł do botanicznej księgi herbarza Stefana Falimirza*. „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1957, nr 1—2, s. 35—44.

⁹⁵ Najnowsze badania na ten temat wraz z bogatą literaturą przedmiotu zob. L.A. Jankowiak: *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*. T. 1—2. Warszawa 2005.

Jana Stanki⁹⁶. Tekst z 1472 roku, znany jako *Antibolomenum*, zawierał nazwy leków prostych oraz określenia chorób i wyposażenia aptecznego⁹⁷. Pierwszy drukowany słownik, w opracowaniu Szymona z Łowicza (*Nomenclatura variarum herbarum cum sinonimis earundem in nostro climate crescentium et aliquarum externarum secundum seriem alphabeti*), został dołączony do krakowskiej edycji z 1532 roku poematu Macera Floridusa (Odo von Meung), botanika i medyka z Salerno⁹⁸.

Do inicjatorów edycji z pewnością należał także Ungler, któremu planowana, popularna praca (w tym samym 1534 roku w Moguncji *Herbarium* wydał Leonhard Fuchs) mogła przynieść nie tylko spodziewany zysk finansowy (co zabezpieczył przywilejem⁹⁹, położonym na karcie tytułowej), ale też prestiż jako wydawcy pierwszego zielnika w języku polskim. W tym okresie Ungler po pożarze drukarni w 1528 roku w ciągu kilku lat ustabilizował produkcję — ogółem w latach 1521—1536 były to 22 pozycje polskie¹⁰⁰, dzięki którym narodowe „pismo na wsze strony rozszerzyło się i rozszerzać będzie”¹⁰¹. W 1531 roku niemal całkowicie wymienił zasób typograficzny, wprowadził nową tekstową frakturę, odnowił materiał ilustracyjny, w tym na jego potrzeby wykonano ok. 760 nowych klocków¹⁰², w dużej części stylizowanych na wzory europejskie, a przygotowanych z myślą o nowym repertuarze oficyny. W 1534 roku był zatem przygotowany pod względem technicznym do podjęcia edycji: w *Zielniku* wykorzystano 635 drzeworytów, w tym 20 głównie całostronicowych oraz 615 małych (z nich 325 przedstawia rośliny, 121 — zwierzęta¹⁰³), z których część była tłoczona¹⁰⁴ przez Unglera w 1532 roku. Zwracają wśród nich uwagę wyobrażenia realiów ówczesnej medycyny, jak

⁹⁶ Na ten temat zob. J. Rostafiński: *Symbola ad historiam naturalem medii aevi*. Kraków 1900, s. 44, 48. Cyt. za: J. Szostak: *Zielnik Stefana Falimirza z roku 1534. Cz. I. „Ze Skarbcza Kultury” 1977, z. 28, s. 18.*

⁹⁷ J. Rostafiński: *Symbola ad historiam...*, s. 44, 48.

⁹⁸ *Kräuterbuch der Klostermedizin, der „Macer floridus” Medizin des Mittelalters*. Hrsg. J.G. Mayer. Leipzig 2003.

⁹⁹ Potwierdziła go w 1537 r. wdowa po nim, Helena, uzyskując przywilej na wyłączny druk i sprzedaż *Zielnika* przez 8 lat. *Drukarze dawnej Polski...*, s. 314. O popularności zielnika świadczą kolejne jego edycje, w opracowaniu Hieronima Spiczyńskiego (1542 i 1556) i Marcina Siennika (1568), gdzie podkreślono, że „często się o niem ludzie pytali, prosząc aby go do swej oficyny znowu wziął”, co więcej — mało wprowadzono poprawek, gdyż „ludzie temu się herbarzowi przyzwyczaili”. Zob. J. Rostafiński: *Porównanie tak zwanych zielników Falimirza, Spiczyńskiego i Siennika*. Kraków 1888.

¹⁰⁰ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 308.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² *Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*. Red. A. Kawecka-Gryczowa. Z. 6. Oprac. H. Bułhak. Wrocław 1966, s. 5.

¹⁰³ Ocenę szaty graficznej, opracowanie i wyliczenia zob. J. Szostak: *Zielnik Stefana Falimirza...*, s. 30—38.

¹⁰⁴ W kalendarzu Michała z Wiślicy (1532 r.) drzeworyty prac miesięcznych, 64 w *Herbarium virtutibus* (1532 r.) w opracowaniu Szymona z Łowicza. Zob. ustalenia w: J. Szostak: *Zielnik Stefana Falimirza...*, oraz J. Kołodziejczyk: *W poszukiwaniu źródeł do botanicznej księgi...*, s. 35—44.

ilustracje czynności lekarskich i wnętrza krakowskiej apteki¹⁰⁵. Tekst liczył 870 stron, w tym 37 kart nieliczbowanych i 398 liczbowanych jednostronnie¹⁰⁶, wydanych starannie: typograf „swojego wielkiego nakładu nie tylko nie litował, ale też ustawiczną robotą swą około tego tak pilnował, jakoby najsmadniej, najlepiej, nacheźdźniej nowymi literami i cudnymi figurami ty polskie księgi ozdobił i ochędożył”¹⁰⁷ — jak opisuje to Falimirz w dedykacji. Spiczyński w wierszu *Ku czytelnikowi* podkreśla wprost jakość wyposażenia tłoczni: „[...] po tym u niego oglądaj misterne prasy, które on sprawił temi czasy”, a także wynikający stąd „pospolity pożytek” — *Officina Ungleriana* została porównana do winnicy, w której mogą się „przechadzać” Polacy, wydając tu „Wszystki swoje krotochwile”¹⁰⁸. Potencjalny krąg odbiorców *Zielnika* wyznaczał również język publikacji: „[...] ta sławna Korona ksiąg żadnym językiem swym nie mając [...] tak była sirocią”; co więcej, ten brak polskiego piśmiennictwa medycznego był dostrzegany w Europie: „[...] iż też innym obcym narodom prawie w pośmiech i w dziwowanie była”¹⁰⁹ — jak dalej konkluduje Spiczyński.

F. Ungler w *Zaleceniu* zielnika również podjął kwestię druku w języku polskim: „I żeby ta ma praca daremną nie była. To jest, żeby się tym większa sława językowi temu, za tym początkiem popłodziła. A łaską waszą za pracami moimi przeciw mnie w waszych się sercach pomnożyła”¹¹⁰. Zarazem do motywów podjęcia edycji zaliczył bardziej promocję zaniedbywanego języka rodzimego niż zysk z druku. Spiczyński był zatem przekonany o pożytku przedsięwzięcia i pełen wdzięczności oraz uznania dla typografa: „Miejże dzięki z tej prace miły Florianie / Łaską swą pamiętać ci to będą Polanie / [...] stąd wzięła Polska pożytek wielki / Że twa prasa język nasz ślicznie wytłoczyła / A Narodowi Polskiemu sławę uczyniła”¹¹¹.

Ostatnim elementem „dialogu” są liczne glosy marginalne, poprawki i dopiski dowodzące recepcji treści¹¹². W analizowanym egzemplarzu ślady lektury odnoszą się do uzupełnień i podkreśleń w indeksach, uwag i rysunków, a także

¹⁰⁵ Zob. S. Łempicki: *Renesans...*, s. 52. Por. W. Kocela: *W staropolskiej aptece. Kultura medyczna XVI wieku*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. zw. dra hab. J. Malickiego. Katowice 2010; B. Seyda: *Dzieje medycyny w zarysie*. Warszawa 1977; A.S. Lyons, R.J. Petrucelli: *Ilustrowana historia medycyny*. Przeł. M. Stopa. Oprac. M. Łyskanowski. Warszawa 1996.

¹⁰⁶ Zob. J. Szostak: *Zielnik Stefana Falimirza...*, s. 25.

¹⁰⁷ [Dedykacja]. W: O ziołach y o moczy gich; O Paleniu wodek z zioł..., k. nlb. 1.

¹⁰⁸ *Ku czytelnikowi*. W: O ziołach y o moczy gich; O Paleniu wodek z zioł..., k. 120 v.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Zaleczenie*. W: O ziołach y o moczy gich; O Paleniu wodek z zioł..., k. 119.

¹¹¹ *Ku czytelnikowi*. W: O ziołach y o moczy gich; O Paleniu wodek z zioł..., k. 120 v.

¹¹² Analiza tego egzemplarza zielnika zob. J. Gwioździk: *Renesansowy Zielnik Stefana Falimirza w Zbiorach Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka*. В: *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка: історія і сучасність*. Ред. М.М. Романчук. Львів 2010, s. 167—174.

tłumaczenia nazw na język łaciński i notatek po hebrajsku. Dodawano uwagi przy konkretnych kapitulach, głównie w części pierwszej, stanowiącej alfabetyczne zestawienie leków, zgodnie ze średniowiecznym ich podziałem na proste (*simplicia*) i złożone z kilku składników (*compositia*), oraz w drugiej, z opisem właściwości leczniczych 73 wódek „prostych” i „złożonych”, w tym olejków „ku leczeniu”. Zapisy co najmniej sześciu osób, o praktycznym charakterze, lokowano na marginesach, między wierszami, w wolnej przestrzeni dookoła drzeworytów. Na niezadrukowanych kartach zielnika dopisywano obszerniejsze teksty, na przykład 4 strony zajęły „tatarskiego ziela skutki”. Rękopiśmienne notatki dają obraz codziennego życia, przegląd chorób, dolegliwości i remediów na nie, w tym ówczesnych medykamentów i popularnych produktów spożywczych. Jest to także świadectwo mentalności i obyczajowości epoki, a zarazem dowód komunikacji z autorami i wydawcą tekstu.

Druki I poł. XVI wieku ze zbiorów Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie przedstawiają wielorakie relacje: autorów, impresorów i czytelników, ukazywane w kontekście humanistycznych zmian oraz rozwoju typografii i sztuki książki. Poświadczają one zarazem kształtowanie się ramy literacko-wydawniczej dawnej książki, zwłaszcza wybór i umiejscowienie elementów „dialogu”, obrazując jego charakter oraz ogólniej — zasady funkcjonowania książki nie tylko w określonym czasie, ale i w przestrzeni historycznej.

Jolanta Gwóźdźnik

« Dialogue » des auteurs, des pressiers et des lecteurs
dans les imprimés de la première moitié du XVIe siècle
dans la collection de la Bibliothèque de la Fondation de Wiktór hr. Baworowski à Lvov

Résumé

Le programme d'édition des écrits classiques et humanistes au tournant des siècles XVe et XVIe et de la première moitié du XVIe exigeait l'adoption de nouvelles pratiques d'édition en ce qui concerne l'écriture, le format de livres, le style de la composition et l'ornementation. L'unification des contenus des publications, des ours et des formes typographiques des imprimés résultaient du fait d'entretenir un « dialogue » avec le lecteur. Les éléments du cadre littéraire et éditorial, leur choix et placement dans le livre, influençaient la nouvelle pratique de la lecture. Dans l'article l'auteur analyse leur formation à l'exemple des imprimés de la Bibliothèque de la Fondation de Wiktór hr. Baworowski à Lvov. L'auteur se concentre sur la communication, les interactions réciproques des auteurs, éditeurs, traducteurs, pressiers ainsi que graveurs et lecteurs à l'exemple de l'édition du premier herbier polonais. Les relations des auteurs, pressiers et lecteurs sont présentées dans le contexte des changements humanistes et du développement de la typographie et de l'art du livre.

Jolanta Gwioździk

A „dialogue” of authors, printers and readers
in prints of the first half of the 16th century
from the collections of The Count Wiktor Baworowski Library in Lviv

Summary

The programme of publishing classic and humanistic works at the turn of the 15th and 16th centuries, as well as in the first half of the 16th century required the acceptance of new editorial practices, with regard to both writing and the book format; the style of its composition and decoration. The unity of the publication content, the publishing address and the typographic shape of prints derived from entering into a „dialogue” with a reader. The new reading practices were influenced by the elements of the literary-publishing frame, their choice and location in the book. The article analyses their development on the basis of the example of prints from The Count Wiktor Baworowski Library in Lviv. The attention was paid to communication, mutual influences of the authors, editors, translators, printers, as well as engravers and readers on the example of the edition of the first Polish herbal. The authors', printers' and readers' reports were presented in the context of the humanistic changes and the development of the book typography and art.